

SCRISORI PRIVATE DIN TRANSILVANIA MEDIEVALĂ ÎN CONTEXT LOCAL ȘI EUROPEAN*

Adinel C. Dincă**

Abstract: *Following recent suggestions and initiatives, the present paper intends to continue with the investigation of correspondence in late medieval Transylvania, focusing for the first time on private letters. In this context, the discussion revolves around some letters discovered recently in rather unusual circumstances, namely letters and fragments of letters found in manuscripts or printed books from Sibiu (within the Library of the Brukenthal National Museum) that were already circulating within the same region in the Late Middle Ages. The unusual circumstances regarding their finding, the fragmentary state of some of the letters, and also the particular difficulties associated with the analysis of every written text produced during the Middle Ages in very informal circumstances, require a complex methodological approach, which combines palaeography, prosopography and institutional history at a local level. Also, the importance of the recycling and reusing of writing materials should not be forgotten, an aspect that is frequently discussed nowadays in the field of medieval studies. The investigation of these private letters (and additional similar examples) from Transylvania relies upon the superior experience in international research to deal critically with such sources situated between cultural history and the history of everyday life.*

Keywords: Medieval Transylvania, epistolography, letter-exchange, private life, ego-history, literacy, fragmentology.

1. În anul 1515, între lunile mai și decembrie, nu mai puțin de șapte scrisori ieșeau din pana tânărului sibian *Thomas Wal* – înscris încă din 1511 în matriculele universității vieneze¹ – și porneau prin diverși intermediari² într-o cadență lunară din Viena către

* O cercetare desfășurată în cadrul proiectului PN-III-P4-ID-PCCF-2016-0064: *The Rise of an Intellectual Elite in Central Europe: Making Professors at the University of Vienna, 1389-1450* (<https://rise-ubb.com/>), finanțat de către Consiliul Național al Cercetării Științifice din cadrul Unității Executive pentru Finanțarea Învățământului Superior, a Cercetării, Dezvoltării și Inovării (CNCS – UEFISCDI). Gânduri de mulțumire adresez colegilor Radu Ardevan, Iulian M. Damian, Andreea Mârza și David M. Smith pentru discuțiile deosebit de utile avute pe marginea textului de față.

** Cercetător principal II, dr., Institutul de Istorie „George Barițiu” al Academiei Române; e-mail: adinel.dinca@gmail.com

¹ *Thomas Baal ex Cibinio*, vezi Anna Tüskés, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526. Students from Hungary at the University of Vienna 1365–1526*, Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2008, nr. 6468. Student al Facultății de Arte din Viena, a devenit magistru în 1515. Conform matriculei Universității, a urmat și Facultatea de Drept din ianuarie 1516, vezi *Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät / Matricula Facultatis Juristarum Studii Viennensis, II. Band: 1442–1557*, ed. Thomas Maisel, Johannes Seidl, Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 2016, p. 85. La întoarcerea în orașul său natal, a fost angajat ca procurator al *natio* maghiare, și în 1523 a devenit preot paroh în Șelimbăr/Schellenberg până în 1559. Vezi și Adinel C. Dincă, *Unknown Books from Medieval Universities. Some Transylvanian Examples*, în: „*University and Universality – the Place and Role of the University of Pécs in Europe from the Middle Ages to*

orașul natal al expeditorului, situat în sudul Transilvaniei. Această informație parvenită prin intermediul unor însemnări dintr-un jurnal personal, ni-l prezintă pe autor asemeni oricărui student din orice timp, nu doar din Evul Mediu³. Thomas obișnuia să scrie acasă pentru a transmite părinților săi diverse știri de factură personală (ori pentru a primi noutăți de același fel), folosindu-se de mesagerii obișnuiți ai epocii, persoane aflate în călătorie, devenite „poștași” prin forța împrejurărilor: negustori, mercenari, călugări, meșteșugari itineranți ori diverși oficiali urbani aflați în misiuni diplomatice. Mai apoi, regăsindu-se din nou la Sibiu în a doua jumătate a anului următor, 1516, Thomas Wal nota în același jurnal⁴ un alt schimb de scrisori, la fel de accelerat, petrecut de această dată pe plan local, în centrul politic și religios al coloniștilor germani, îndeobște cunoscuți drept sași ardeleni. Din nefericire, niciuna dintre scrisorile mai sus amintite nu pare să fi supraviețuit. Totuși, ținând seama de nivelul cu totul lacunar de documentare în domeniu, trebuie păstrat optimismul în privința unor viitoare descoperiri care să schimbe judecata de mai sus.

Astfel de însemnări, precum în cazul lui Wal, privitoare la existența unui consistent și constant flux de corespondență, atrag în mod firesc atenția celor interesați de investigarea istoriei scrierii în Evul Mediu, informația fiind însă de o importanță deosebită mai ales pentru cei preocupați de fenomenul epistolografic⁵. Două aspecte par pe moment a fi cu totul relevante: pe de o parte, comunicarea de factură epistolară lasă impresia că este una cu totul firească, mai ales pentru un tânăr care beneficia de educație superioară, pregătindu-se pentru o carieră ecleziastică, redactarea scrisorilor fiind angajată deopotrivă pentru conservarea relațiilor familiare de la mare depărtare, cât și în afacerile amicale, dezvoltate într-un spațiu mult mai bine circumscris. Pe de altă parte, corespondența în sine, implicând trimiterea, dar și primirea scrisorilor, marca în mod evident aria de interes a autorului într-un jurnal personal drept repere vrednice de amintire, alături de episoade private (precum calitatea somnului, o boală, începerea lecturării unei cărți, susținerea examenelor), familiale (celebrarea unei nunți ori o invitație

Present Day”. *International University History Conference – 12-13 October 2017. Pécs: Conference Volume*, editors: Ágnes Fischer-Dárdai, István Lengvári, Éva Schmelczner-Pohánka, Pécs, Virágmandula Ltd., 2017, p. 163–176.

² 16 mai: *Literas ad parentem dedi*; 8 iunie: *Litere a parente missi cum pecunia*; 29 iulie: *Literas ad parentem cum Luca Notario*; 9 august: *Litere misse a parentibus cum Clemente*; 20 septembrie: *Literas ad parentem cum Magistro Luca*; 1 decembrie: *Literas ad parentem cum Clemente*; 17 decembrie: *Littere mise a parentibus cum pecunia*; vezi Friedrich Müller, *Gleichzeitige Aufzeichnungen von Thomas Wal, Johannes Mildt und einem Heltauer aus den Jahren 1513–1532*, „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, 15, 1879, p. 45–62, aici p. 50–51.

³ Charles H. Haskins, *The Life of Medieval Students as Illustrated by their Letters*, „The American Historical Review”, 3/2, January, 1898, p. 203–229.

⁴ Jurnalul a fost redactat pe paginile unui așa-zis „almanah” (în fapt o agendă), păstrat azi la Sibiu, Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, cota v. II. 618, Venice, 1513. Vezi și Müller, *Gleichzeitige Aufzeichnungen von Thomas Wal*, p. 52.

⁵ Julian Haseldine, *Epistolography*, în vol. Frank A.C. Mantello, A.G. Rigg, *Medieval Latin. An introduction and bibliographical guide*, Washington, DC, Catholic University of America Press, 1996, p. 650–658. Asupra importanței studierii accentuate a corespondenței, indiferent de felul acesteia, vezi nota 29.

la cină alături de rude) și evenimente care ieșeau din rutina cotidiană (cutremure, vijelii, pedepse capitale aplicate în spațiul public).

În același început de secol XVI, *Adrianus Wolphard* (1491-1544)⁶, un alt absolvent al cursurilor Universității din Viena⁷ (ulterior el frecventând și universități italiene), compunea într-un format epistolar cu totul diferit, cinci scrisori⁸, pe care i le va trimite între 1512-1518 din Transilvania (mai precis, de la Cluj ori de la Alba Iulia) lui *Ioachim Vadianus* (1484-1551), cel care-i fusese profesor și mentor, totodată un bine-cunoscut promotor al umanismului. Textele epistolare, cuprinzând de la știri despre acțiunile turcilor în regatul ungar, la planuri personale de călătorie în Italia și impresii de lectură, sunt presărate cu întrebări retorice, exclamații patetice, trimiteri la personaje mitologice ori ale istoriei clasice grecești. Exercițiul de retorică epistolară tipic umanistă⁹ întreprins cu acest prilej ilustrează afinitățile intelectuale ale expeditorului, unul dintre adepții culturii renascentiste, care găsea potrivit să își exprime astfel plenar „identitatea” culturală în diferite feluri, inclusiv printr-o bogată moștenire de înscrisuri oficiale sau private autografe oferite posterității cu ajutorul unei scrieri de puternică inspirație umanistică¹⁰.

Cele două situații schițate descriu, în mod evident, două ipostaze sensibil distincte ale apelului la scrierea de tip epistolar, aceste împrejurări putând fi totuși prezentate drept eșantioane ale unui fenomen coerent datorită unor elemente comune. Pe de o parte, avem de a face cu două personaje care provin din mijlocul comunităților de sași ardeleni, pe de altă parte, ne confruntăm cu doi autori de scrisori – diferiți ca profil cultural și ca intenționalitate de compunere a epistolelor – care se exprimă în cadrul bisericii sau în anticamera unei cariere ecleziastice. Oricum, indiferent de motivația redactării unor piese private de corespondență, locul ocupat de epistolografie în viața celor doi transilvăneni la începutul secolului al XVI-lea ridică o serie de întrebări în jurul cărora se structurează și analiza din materialul de față. Se ridică problema, în primul rând, a momentului începând de la care se poate vorbi de un avans considerabil al utilizării de scrisori ca formă de

⁶ Ernuszt Johanna, *Adrianus Wolphardus*, Budapest, 1939; Ciprian Firea, «*Per bireti nostri capiti impositionem investimus ...*». Arhipresbiteri, însemne heraldice și artă în Renașterea timpurie din Transilvania, „*Ars Transsilvaniae*”, XXIII, 2013, p. 99–122, aici p. 109–112; Jakó Klára, *Erdélyi Könyvesházak I. Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*, Szeged, 1991, p. 43–49.

⁷ Tüskés, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*, nr. 6345, student între 1509–1511.

⁸ Scrisorile au fost păstrate în colecția *Vadiana* din Sankt Gallen, Elveția, vezi Karl Kurt Klein, *Fünf Briefe Adrian Wolphards*, „*Siebenbürgische Vierteljahrschrift*”, LVII, 1934, p. 289–297. În 1512, tânărul *Adrian Wolphard* publica la tipografia Singriner – Vietor un panegiric redactat într-un stil asemănător, dedicat primarului vienez *Martin Capinius Siebenbürger* (născut la Sibiu în 1475 și decedat în 11 august 1522 la Wiener Neustadt), vezi Elisabeth Klecker, *Geographia imitatio picturae. Geographie als humanistische Leitwissenschaft am Beispiel der Panegyris des Adrian Wolfhard*, în vol. *Wissenschaft und Kultur an der Zeitenwende: Renaissance-Humanismus, Naturwissenschaften und universitärer Alltag im 15. und 16. Jahrhundert*, ed. Helmuth Grössing, Kurt Mühlberger, Goettingen, Vienna University Press, p. 81–100, aici 84–92.

⁹ Vezi cap. *Epistolary Rhetoric*, în Heinrich F. Plett, *Rhetoric and Renaissance Culture*, Berlin/New York, De Gruyter, p. 31–34.

¹⁰ Adinel C. Dincă, *Forme umanistiche di scrittura in Transilvania: comparsa, diffusione, evokuyione (circa 1500)*, text în pregătire.

comunicare a unor chestiuni de natură privată: pot fi astfel de piese întâlnite și anterior anului 1500 ori apariția și răspândirea acestora în Transilvania (și îndeosebi în ambientul german) se petrece în siajul unui orizont cultural târziu, de inspirație umanistă, știută fiind admirația oamenilor Renașterii față de canoanele literare ale antichității clasice? În același cadru istoric, nu poate fi evitată următoarea chestiune: este mostra de mentalitate literată oferită *Thomas Wal* și *Adrianus Wolphard* reprezentativă pentru întregul areal cultural al sașilor ardeleni sau cei doi constituie o remarcabilă, dar izolată excepție? Sau formulat altfel: reușise deja practica epistolară la acea dată, în primele decenii ale veacului al XVI-lea, să înlăture în bună măsură comunicarea orală, cel puțin în cadrul comunităților bogate populate de etnicii germani? Într-o astfel de situație, de răspândire generalizată a corespondenței private, rămâne surprinzătoare transmiterea lacunară a acestui gen de înscrisuri, având în vedere că, cel puțin din contextul generos privitor la *Thomas Wal*, citat mai devreme, nu s-a păstrat niciun a dintre scrisorile pe care el însuși le consemnează în jurnalul său. Desigur, interpretarea sursei trebuie să încerce să depășească palierul contextual de analiză și să își arate disponibilitatea față de recuperarea informației din aceste scrisori personale, capabile – ca nicio altă sursă – să deschidă o fereastră înspre viața particulară a indivizilor, devenind sursa unei „ego-istorii” narate în stil propriu, în manieră directă, la persoana întâi. Scopul textului de față, în aceste condiții, este de a deschide o discuție în jurul acestui gen de întrebări, integrând experiența locală, transilvăneană, într-un context mai larg, prin descoperirea, compararea și sublinierea unor experiențe paralele din arealul cultural medieval al Europei latine.

2. Fenomenul corespondenței în Evul Mediu târziu (sec. XIV-XV) și legătura sa cu sfera privată a vieții¹¹ au preocupat istoriografia europeană din ultimele decenii într-o manieră mai degrabă modestă. Subiectul poate fi, la rândul său, reorganizat tematic în jurul mai multor aspecte¹², tratate de asemenea într-un mod inegal: considerații de natură

¹¹ Charles de la Roncière, *Tuscan Nobles on the Eve of the Renaissance*, în vol. *A History of Private Life*, Volume II: *Revelations of the Medieval World*, ed. Georges Duby, Cambridge, Belknap Press of Harvard University Press, 1988, p. 251–256.

¹² Vezi o trecere în revistă a temelor și bibliografiei aferente în Hartmut Hoffmann, *Zur mittelalterlichen Brieftechnik*, în vol. *Spiegel der Geschichte. Festgabe für Max Braubach zum 10. April 1964*, ed. Konrad Repgen, Stephan Skalweit, Münster-Westfalen, Aschendorff, 1964, p. 141–170; Giles Constable, *Letters and Letter-Collections, Typologie des sources du moyen âge occidental*, Fasc. 17, Turnhout, Brepols, 1976; *The Uses of Literacy in Early Medieval Europe*, ed. Rosamond McKitterick, New York, Cambridge University Press, 1990; Rolf Köhn, *Zur Quellenkritik kopiael überlieferter Korrespondenz im lateinischen Mittelalter, zumal in Briefsammlungen*, „Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung”, 101, 1993, p. 284–310; Giles Constable, *Forged Letters in the Middle Ages*, în vol. Giles Constable, *Culture and Spirituality in Medieval Europe*, Aldershot, Variorum, 1996, p. 11–37; Janet Luehring, Richard J. Utz, *Letter Writing in the Late Middle Ages (c. 1250–1600): An Introductory Bibliography of Critical Studies*, în vol. Carol Poster, Richard J. Utz, Richard Utz, *The Late Medieval Epistle*, Evanston, IL, Northwestern University Press, 1996, p. 191–229; Horst Wenzel, *Boten und Briefe. Zum Verhältnis körperlicher und nichtkörperlicher Nachrichtenträger*, în vol. *Gespräche – Boten – Briefe: Körpergedächtnis und Schriftgedächtnis im Mittelalter*, ed. Horst Wenzel e.a., Berlin, Erich Schmidt, 1997, p. 86–105; Heinz-Dieter Heimann, Ivan Hlaváček, *Kommunikationspraxis und Korrespondenzwesen im Mittelalter und in der Renaissance*, Paderborn-München-Wien-Zürich, Schöningh, 1998; Mary Garrison, „Send more socks”: *On Mentality and the Preservation Context of Medieval Letters*, în vol.

arhivistică (locul de păstrare a scrisorilor ca unități arhivistice, identificate individual ori în colecții private sau instituționale), chestiuni din sfera largă de interes a paleografiei (soluții grafice individuale ori informale, semnături autografe, aspecte materiale precum materiale subiacente, instrumente de scris, tangențial opțiunile de sigilare), aspecte de natură diplomatică și filologică (limba în care se scrie, structura narativă, rigorile de organizare internă a textului), atingându-se deopotrivă chestiuni de sociologie culturală (cine scrie – autorul nominal ori un secretar – și cum se transferă mesajul, detaliile evenimentiale conținute de scrisori, oglindirea mentalității literate în situații pragmatice, caracterul veridic al unor asemenea texte), precum și multe altele.

Toate aceste perspective, pe care cercetătorii le consideră doar „vârful aisbergului” datorită numărului deocamdată necunoscut de surse documentare¹³, pot fi aplicate și în cazul Transilvaniei medievale, o provincie multi-etnică și pluri-lingvistică situată la periferia Regatului Ungar și implicit într-o arie de confluență culturală complexă. Centrul focal al sondajului din studiul de față, ambientul cultural al unei elite transilvănene cu profil urban de-a lungul secolului XV-lea și în primele decenii ale secolului al XVI-lea, un grup socio-economic delimitat și din punct de vedere etnic și care beneficia de strânse legături cu arealul Central European vorbitor de limbă germană, a fost selectat în temeiul a două argumente: pe de o parte, orașele (și rețeaua de târguri ori sate grupate în jurul orașelor) Transilvaniei voievodale, în principal cele fondate și locuite de urmașii coloniștilor denumiți de izvoare la modul general *Saxones*, au evoluat înspre entități cu mentalitate literată pragmatică¹⁴ asemănătoare centrelor urbane din centrul și vestul

New Approaches to Medieval Communication, ed. Marco Mostert, Turnhout, Brepols, 1999, p. 69–99; Marco Mostert, *Lezen, schrijven en geletertheid. Communicatie en verschriftelijking en de sociale geschiedenis van de Middeleeuwen*, „Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis”, 28, 2002, p. 203–221; Armando Petrucci, *Comunicazione scritta ed epistolografia*, în *Comunicare e significare nell'alto medioevo. Atti della Settimana di studio (Spoleto, 15–20 aprile 2004)*, Spoleto, Fondazione CISAM, 2004, I, p. 57–83; Jürgen Herold, *Die Interpretation mittelalterlicher Briefe zwischen historischem Befund und Medientheorie*, în vol. *Text, Bild, Schrift. Vermittlung von Information im Mittelalter*, eds. Andres Laubinger, Brunhilde Gedderth, Claudia Dobrinski, München, Fink, 2007, p. 101–126; Joel T. Rosenthal, *Letters and Letter Collections*, în vol. *Understanding Medieval Primary Sources: Using Historical Sources to Discover Medieval Europe. Routledge Guides to Using Historical Sources*, ed. Joel T. Rosenthal, New York, Routledge, 2012; Marco Mostert, *A Bibliography of Works on Medieval Communication*, Turnhout, Brepols, 2012; Walter Ysebaert, *Medieval Letters and Letter Collections as Historical Sources: Methodological Questions, Reflections, and Research Perspectives (sixth–fifteenth centuries)*, în vol. *Medieval Letters: Between Fiction and Document*, eds. Christian Høgel, Elisabetta Bartoli, Turnhout, Brepols, 2015, p. 33–62.

¹³ Estimarea recentă a materialului epistolar din arhivele europene (excluzând emitenții instituționali) avansează cifra de 10.000 de scrisori originale nepublicate, păstrate din perioada secolelor V–XIII! Nu există un calcul asemănător pentru secolele următoare, vezi Ysebaert, *Medieval Letters and Letter Collections as Historical Sources*, nota 31.

¹⁴ Adinel C. Dincă, *Urban Literacy in Medieval Transylvania*, în vol. *Between Public and Private. Writing Praxis in Transylvania during the XIII–XVII Centuries*, coord. Susana Andea, Cluj-Napoca – Gatineau, Argonaut – Symphologic Publishing, 2016, p. 77–190; Idem, *Dorfkirche und Schriftlichkeit in Siebenbürgen um 1500*, în vol. *Common Man, Society and Religion in the 16th century. Piety, morality and discipline in the Carpathian Basin / Gemeiner Mann, Gesellschaft und Religion im 16. Jahrhundert. Frömmigkeit, Moral und Sozialdisziplinierung im Karpatenbogen*, ed. Ulrich A. Wien, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2020, sub tipar; Idem, comunicarea *Literacy*

Europei, dezvoltând de timpuriu o rețea de școli elementare¹⁵, încurajând tineretul să urmeze cursurile instituțiilor de învățământ superior¹⁶ din Praga, Viena, Bologna, Paris, asigurând cadrul unui mobilități profesionale și sociale care a permis manifestări intelectuale variate, de la importul¹⁷, colecționarea și copierea locală de cărți¹⁸ la patronajul asupra unor lucrări artistice¹⁹ ori stipendierea educației altor tineri²⁰. Pe de altă parte, în directă relație cu considerentul anterior, materialul arhivistic păstrat este unul generos și (încă) insuficient exploatat și corect interogată, oferind cu generozitate posibilitatea unor reinterpretări și a unor noi descoperiri.

Caracterul și motivația corespondenței de-a lungul Evului Mediu necesită o serie de lămuriri în ceea ce privește noțiunea de „privat sau personal” în contextul terminologic investigat. Terminologia Evului Mediu privind *scrisoarea* face referire în special la sub-categoriile actelor cu încărcătură juridică, care produceau efecte legale imediate și/sau de durată: *littera*, *epistola*, *carta*, *brevis*, etc.²¹, toate acestea sub-divizate la rândul lor în

and the Parish Church in Pre-Reformation Transylvania: A Systematic Approach, susținută în 15 februarie 2019 la Workshop-ul internațional „Church and Society in Late Medieval Transylvania”, organizator Societatea Muzeului Ardelean, Cluj-Napoca; Idem, comunicarea *Bildung und Schriftlichkeit der siebenbürgisch-sächsischen Pfarrer*, susținută la conferința internațională „500 Jahre Reformation in Hermannstadt / 500 de ani de la reforma bisericească din Sibiu”, 31 octombrie–2 noiembrie 2019 în Sibiu.

¹⁵ Georg-Daniel Teutsch, *Über die ältesten Schulfänge und damit gleichzeitige Bildungszustände in Hermannstadt*, „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, NF, 10, 1872, p. 193–232.

¹⁶ Tonk Sándor, *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Bukarest, Kriterion, 1979; Konrad G. Gündisch, *Educație universitară și ascensiune socială în Transilvania Evului Mediu târziu*, „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» Series Historica”, Supliment, LIV, 2015, ed. Susana Andea, Adinel C. Dincă, *Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*, p. 199–206; Adinel C. Dincă, *Three Pecia Manuscripts from the Brukenthal Library, Sibiu (Romania)*, „Pecia, Le livre et l'écrit”, vol. XX: *Livres de maîtres, livres d'étudiants: le manuscrit universitaire au Moyen Age*, Turnhout, Brepols, 2018, p. 143–174.

¹⁷ Adinel C. Dincă, *La Transilvania nel commercio europeo di libri intorno al 1500. Stampe veneziane nella Sibiu (Cibinium – Nagyszeben – Hermannstadt) medievale*, în vol. *I Convegno della medievistica italiana. Bertinoro (Forlì – Cesena), 14–16 giugno 2018*, Roma, Open Archive di Reti Medievali, 2019, p. 580–599.

¹⁸ Adinel C. Dincă, *The Transylvanian Saxons and their Landscape of Literacy*, Cluj-Napoca, Edit. Școala Ardeleană, 2020.

¹⁹ Ciprian Firea, *Patronajul profeților sași în Transilvania evului mediu târziu: norme, inscripții, simboluri*, în vol. *Puterea cuvântului, a exemplului și a simbolului: actele coloquiului național din 29 octombrie 2015, Iași*, ed. Maria Magdalena Székely, Nelu Zugravu, Iași, Edit. Universității „Al.I. Cuza”, 2016, p. 233–267; Adinel C. Dincă, *Illuminating the Page in Transylvania around 1500. The First Contact*, „Étude bibliologiques / Library research studies”, 1, 2019, p. 5–38; Idem, *Codex Altemberger*, în vol. *Codex Altemberger. Primul cod de legi al sașilor din Sibiu*, ed. Ginel Lazăr, București, MNIR, 2019, p. 24–50.

²⁰ Konrad G. Gündisch, Adinel C. Dincă, *Susținerea studiilor universitare în Transilvania la începuturile modernității. O sursă bistrițeană redescoperită*, „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu», Series Historica”, Supliment, tom LVIII, 2019, p. 95–106; Idem, *Studiendarlehen für siebenbürgische Studierende im Reformationszeitalter. Eine kaum bekannte Bistritzer Quelle aus den Jahren 1565–1626*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia”, 64/1, 2019, p. 59–86.

²¹ A se vedea cuprinzătoarea discuție de natură terminologică la Giles Constable, *Letter-collections in the Middle Ages*, în vol. *Kuriale Briefkultur im Späteren Mittelalter. Gestaltung –*

funcție de aria tematică particulară pe care o acoperea. Prin prisma nivelelor diferite de educație literată, scrisorile erau adeseori dictate de autorul moral (*dictator*) unui scrib (notar, secretar, etc.), iar apoi citite destinatarului, poate analfabet, oralitatea determinând caracterul „public” al corespondenței²². Începând cu secolul al XIV-lea, dar cu certitudine într-o manieră accelerată pe parcursul secolului al XV-lea, în special în mediul urban transilvănean, avansul alfabetizării²³ (inclusiv în mediul laic²⁴) și implicit al mentalității literate, lărgesc accesul la textele scrise, dar concomitent potențează ritualurile orale (lectura publică, expresiile oratorice de orice fel), fapt corelat și cu expresia pietății individuale²⁵.

Pentru a „cerne” din *corpus*-ul documentar disponibil doar segmentul epistolar relevant, sunt necesare câteva criterii operaționale: în primul rând, definirea corespondenței private este dictată în mod direct de conținut²⁶, cuprinzând de la teme de auto-reflecție redată sub forma unor conversații confidentiale (stări emoționale ori evaluări interioare autobiografice), la știri și opțiuni personale (legate de călătorie, de lectură, de petrecere a timpului liber, ba chiar și de proclamații politice), la solicitări care reflectă constrângeri individuale (nevoia acută de sume de bani, recuperarea unor datorii,

Überlieferung – Rezeption, eds. Tanja Broser, Andreas Fischer, Matthias Thumser, Köln–Weimar–Wien, Böhlau, 2015, p. 35–51.

²² Giles Constable, *Dictators and Diplomats in the Eleventh and Twelfth Centuries: Medieval Epistolography and the Birth of Modern Bureaucracy*, „Dumbarton Oaks Papers”, 46, 1992, *Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan*, p. 37–46; Rolf Köhn, *Dimensionen und Funktionen des Öffentlichen und Privaten in der Mittelalterlichen Korrespondenz*, în vol. Gert Melville, Peter Von Moos, *Das Öffentliche und Private in der Vormoderne*, Köln, Böhlau, 1998, p. 309–357.

²³ Un recensământ din 1488 al școlilor din scaunele săsești publicat în Albert Berger, *Volkszählung in den 7 und 2 Stühlen, im Bistritzer und Kronstädter Distrikte vom Ende des XV. und Anfang des XVI. Jahrhunderts*, „Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, 17. Jahrgang, 5/15 mai 1894, p. 49–59; 6/15 iunie 1894, p. 65–76.

²⁴ În continuare deschizător de perspective, Sigismund Jakó, *Les débuts de l'écriture dans les couches laïques de la société féodale en Transylvanie, Nouvelles études d'histoire. Présentées au Xe Congrès de Sciences Historiques, Rome 1955*, București, Edit. Academiei Române, 1955, p. 209–223; Idem, *Începuturile scrisului în păturile laice din Transilvania medievală*, „Studii și Cercetări de Istorie”, VII/1-4, 1956, p. 79–102.

²⁵ Privitor la relația oralitate – educație literată, vezi Franz H. Bäuml, *Verschriftlichte Mündlichkeit und vermündlichte Schriftlichkeit*, în vol. *Schriftlichkeit im frühen Mittelalter*, ed. Ursula Schaefer, Tübingen, Gunter Narr Verlag, 1993, p. 254–266; Mária Lupescu Makó, *Spoken and Written Words in Testaments: Orality and Literacy in Last Wills of Medieval Transylvanian Burghers*, în vol. *Uses of the Written Word in Medieval Towns*, eds. Marco Mostert, Anna Adamska, Turnhout, Brepols, 2014, p. 271–297; Eadem, *Zis și scris: oralitate și scriere în testamente*, „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» Series Historica”, Supliment, LIV, 2015, ed. Susana Andea, Adinel C. Dincă, *Literacy Experiences concerning Medieval and Early Modern Transylvania*, p. 13–31; Paula Cotoi, *Predica medievală între oralitate și scris. Abordări metodologice și perspective transilvănene*, „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» Series Historica”, Supliment, LVIII, 2019, ed. Susana Andea, *Cultură scrisă și civilizație în Transilvania secolelor XIII–XIX*, p. 159–174; Adinel C. Dincă, *Absence of Evidence or Evidence of Absence? On Prayer Books and Devotional Behaviour in Late Medieval Transylvania*, sub tipar.

²⁶ O discuție asupra limitărilor unor astfel de tipologii la William G. Doty, *The Classification of Epistolary Literature*, „The Catholic Biblical Quarterly”, 31, 1969, p. 183–199, în special p. 190–191.

necesitatea efectuării unor achiziții ori dări de seamă privind anumite contexte pecuniare), toate reflectând o legătură puternică de patronat sau prietenie. În al doilea rând, au fost eliminate automat din cadrul analizei toate acele scrisori înglobate în categoria tipologică *littere missiles*, emise de persoane particulare, dar în virtutea unei poziții oficiale ocupate (fie voievod, primar, jude, notar ori comite al unei monetării ori cămări de sare etc.) și destinate altor oficiali. Aceste documente, deși redactate parțial (ori aparent) într-o manieră informală, uneori semnate autograf și făcând apel la concepte care în mod obișnuit ar fi amplasate în mediul privat, precum „prietenia”²⁷, exprimată prin diverse formule introductive și de încheiere, ori „confidențialitatea”²⁸, au, prin conținutul lor, o valoare publică, chiar dacă nu își asociază deopotrivă o valoare juridică²⁹.

3. Vreme de două secole, începând cu mijlocul secolului al XIV-lea și până spre organizarea Transilvaniei ca principat, un număr ridicat de scrisori (*litterae*)³⁰ cu încărcătură dominant oficială au circulat în spațiul intra-carpatic, texte redactate îndeosebi în latină, dar și în germană³¹. Astfel de monumente scrise ajung a fi păstrate în arhivele

²⁷ Julian Haseldine, *Friendship in Medieval Europe*, Stroud, Sutton, 1999; Idem, *Affectionate Terms of Address in Twelfth-Century Latin Epistolography: A Comparative Study of the Letters of Bernard of Clairvaux, Peter the Venerable, and Peter of Celle*, „The journal of medieval Latin”, 23, 2013, p. 201–254. Fără a fi o înșiruire exhaustivă, pentru cazul transilvănean, vezi: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, V, București, Edit. Academiei Române, 1975: nr. 3042; VI, București, Edit. Academiei Române, 1981: nr. 3120, 3380, 3381, 3388, 3474, 3501, 3605, 3732, 3765, 3793, 3888, 3890, 3951; VII, București, Edit. Academiei Române, 1991: nr. 4021, 4068, 4155, 4375, 4403.

²⁸ 1483.XII.1, Serviciul Județean al Arhivelor Naționale [infra: SJAN], Brașov, Colecția de documente Schnell, vol. II, nr. 23; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VII, nr. 4546, Thomas Altemberger, primarul Sibiului, către sfatul orașului Brașov: *Hec propria manu scripsi raptim, ut facta predicta permaneant secretiora*. Vezi și Dincă, *Urban Literacy in Medieval Transylvania*, p. 167.

²⁹ După cum atrage atenția Susana Andea, *Aspecte privind scrierea epistolară din Transilvania (sec. XIV–XVII)*, în „Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu». Series Historica”, Supliment, LVIII, 2019, ed. Susana Andea, *Cultură scrisă și civilizație în Transilvania secolelor XIII–XIX*, p. 33–55, aici p. 38. Vezi și Eadem, *Epistolary Writing Practices in Transylvania during the 16th and 17th Centuries*, în vol. *Between Public and Private. Writing Praxis in Transylvania during the XIII–XVII Centuries*, coord. Susana Andea, p. 291–361.

³⁰ Estimări ale numărului de înscrisuri administrativ- oficiale din Transilvania la Jakó Zsigmond, *Cercetarea izvoarelor medievale diplomatice în Transilvania*, în Idem, *Erdélyi okmánytár I. (1023–1300)* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997, p. 38: „materialul izvoarelor medievale ale Transilvaniei istorice păstrate în diplome dinainte de anul 1542 cuprinde circa 30–35 de mii de texte.” Vezi și Adinel C. Dincă, *Le fonti scritte: edizioni e studi*, în vol. Cosmin Popa-Cojocaru, *Scrisorile private și răspândirea științei de carte în mediul nobilimii din Ungaria (secolele XIV–XV)*, „Annales Universitatis Apulensis. Series Historica”, 8, 2004, 19–23; *Storiografia medievistica in Romania: l'ultimo quarto di secolo. Atti del Convegno, Roma 19–20 gennaio 2017*, eds. Massimo Miglio, Ioan-Aurel Pop, Roma, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 2017, p. 35–46.

³¹ Privitor la relația fluidă a latinei cu limbile vernaculare în epistolografia medievală, vezi Rolf Köhn, *Latein und Volkssprache, Schriftlichkeit und Mündlichkeit in der Korrespondenz des lateinischen Mittelalters*, în: *Zusammenhänge, Einflüsse, Wirkungen. Kongressakten zum ersten Symposium des Mediävistenverbandes in Tübingen 1984*, eds. Joerg O. Fichte, Karl Heinz Göller and Bernhard Schimmelpfennig, Berlin – New York, De Gruyter, 1986, p. 340–356. Despre scrierea germană în cuprinsul Ungariei, vezi exemplul oferit de Juraj Šedivý, *Mittelalterliche deutschsprachige Schriftkultur des historischen Oberungarn – mit Fokus auf die für den öffentlichen Gebrauch bestimmten Texte* în: *Migration*

publice alături de cartele privilegiale regale și documentele emise de cancelariile instituționale superioare, fiind parte integrantă a efortului diplomatic și birocratic depus de autorități³². În mod excepțional însă, din acest decupaj cronologic pot fi recuperate epistole disparate, cu informații mai generoase din sfera vieții private, precum scrisoarea redactată în germană și adresată, cândva în perioada 1406-1440, de *Heydrich von Alczna* lui *Appafy Micklos*. Această piesă de corespondență are drept obiect efortul de reconciliere a destinatarului cu primarul Sibiului, context în care este solicitată, în nume personal, și o cantitate de vin³³. Un alt exemplu de amestec între interesele oficiale și unele griji cu totul particulare este regăsit și în scrisoarea prilejuită de adresarea unor urări cu ocazia noului an, o epistolă trimisă în 5 ianuarie 1453 de magistrul *Paulus* din Baia Mare notarului orașului Bistrița, *Iohannes Barth*, și în al cărei *post-scriptum* este transmisă rugămintea de achiziționare a unor cărți³⁴. În mod similar, în scrisoarea adresată la 14 martie 1476 de un oarecare *Iohannes* vilicului brașovean *Paulus Themerdek* este inclusă o rugămintă personală, alături de știri variate privind acțiuni desfășurate de către turci, și anume, de a recupera deopotrivă o datorie și o carte de la predicatorul *Iohannes Hungarus*³⁵. Favorurile ori serviciile reciproce, întretesute printre rândurile unui dialog epistolografic ancorat în realități oficiale, se aflau, de altfel, la temelie unei bune relații de prietenie. O astfel de percepție era dominantă încă din secolul al XII-lea, scrisorile regăsindu-se tocmai la intersecția dintre diplomație și amicitia personajelor care îmbrăcau funcții și demnități³⁶, în sensul celor notate de un contemporan: „Quatuor sunt que aut novas conciliant amicitias aut veteres colunt: alterne confabulationes, obsequia mutua, litterarum frequens excursus, virtutum fama consentiens veritati.”³⁷ Astfel se explică prezența unor solicitări particulare într-un

– *Zentrum und Peripherie – Kulturelle Vielfalt. Neue Zugänge zur Geschichte der Deutschen in der Slowakei*, eds. Martin Zückert, Michal Schvarc, Jörg Meier, Berlin, Frank & Timme, 2018, p. 201–239 sau, în Transilvania, Friedrich Müller, *Deutsche Sprachdenkmäler aus Siebenbürgen: aus schriftlichen Quellen des zwölften bis sechzehnten Jahrhunderts*, Hermannstadt, Steinhausen, 1864.

³² Privind situații paralele din cancelariile europene, vezi Julian Holzapfl, *Kanzleikorrespondenz des späten Mittelalters in Bayern: Schriftlichkeit, Sprache und politische Rhetorik*, München, C.H. Beck, 2008.

³³ Magyar Országos Levéltár, DL 5432; Gustav Gündisch, *Kleine Urkundenstudien. III. Ein deutscher Brief des Gräfen Heidrich von Alzen an Nikolaus Apa von Malmkrog [1406-1440]*, „Siebenbürgische Vierteljahrsschrift”, 58, 1935, p. 238–245.

³⁴ SJAN Cluj, Fond *Primăria Orașului Bistrița*, nr. 96; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, V, nr. 3057.

³⁵ SJAN Brașov, Fond *Primăria Municipiului Brașov*, Colecția Schnell, III, nr. 7; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VII, nr. 4103.

³⁶ Michael Jucker, *Trust and Mistrust in Letters: Late Medieval Diplomacy and its Communication and Practice*, în vol. *Strategies of Writing: Studies on Text and Trust in the Middle Ages: Papers from „Trust in Writing in the Middle Ages”*, eds. Petra Schulte, Marco Mostert, Irene van Renswoude, Turnhout, Brepols, 2008, p. 213–236; Julian Haseldine, *Friendship, Intimacy and Corporate Networking in the Twelfth Century: The Politics of Friendship in the Letters of Peter the Venerable*, „The English Historical Review”, CXXVI/519, April 2011, p. 251–280.

³⁷ Aceste idei sunt consemnate de către *Stephanus de Tournai*, abate parizian, în scrisoarea către *Omer*, episcop de Ribe (Danemarca) în jurul anului 1190, vezi Jules Desilve, *Lettres d'Etienne de Tournai*, Valenciennes – Paris, Lemaître, 1893, nr. 179. Vezi și Walter Ysebaert, *Medieval Letter-Collections as a Mirror of Circles of Friendship? The Example of Stephen of Tournai, 1128-1203*, „Revue belge de philologie et d'histoire”, 83/2, 2005, p. 285–300.

schimb epistolar axat altminteri pe relatarea austeră a unor informații seci, inserând în corpul principal, concentrat pe transmiterea de informație, detalii altfel nebănuite ale relațiilor inter-personale. În mod evident, scrisorile Evului Mediu, în cele din urmă secole ale epocii, devin instrumente multifuncționale, fapt observat de către istorici³⁸, parte a unei strategii diversificate de comunicare, în cadrul căreia se întâlneau propaganda, diplomația și camaraderia, pe de o parte, comunicarea verbală, gesturile ritual-simbolice și scrierea.

Aspectele materiale ale corespondenței private, la fel ca și structura internă a textului scris din această categorie oglindesc o atitudine flexibilă și pragmatică a expeditorului și a destinatarului în ceea ce privește conținutul mesajului trimis, aspectul exterior și destinul scrisorii ulterior transmiterii informației. Materialul preferat a fost, desigur, hârtia, textul fiind redactat într-o manieră informală, atât în ceea ce privește soluțiile grafice, cât și prin alcătuirea sa internă, adică limba și structura „diplomatico-retorică”. De cele mai multe ori, desfășurarea uzuală stabilită de formularele vremii (*salutatio, captatio benevolentiae, narratio, petitio, conclusio*)³⁹ lipsește în totalitate. Cuprinsul propriu-zis includea date punctuale, relevante, dar frugale, eliminând de multe ori acele detalii considerate superflue: repere temporale sau geo-spațiale, numele întreg al autorului și al destinatarului, elemente de validare ori autentificare a înscrisului. Toate aceste aspecte de critică formală a tipului de sursă indică în cele din urmă principala problemă de care se lovește cercetătorul de azi, pornit să aducă la lumină acest gen de sursă scrisă. Efemeritatea mesajului transmis prin scrisori a condus în cele mai multe cazuri la distrugerea, refolosirea ori, pur și simplu, ignorarea epistolelor.

În foarte puține cazuri, urme fragmentare ale unei corespondențe personale redactate în decursul secolului al XV-lea după modelele oferite de manualele menționate au supraviețuit în arhivele transilvănene; un exemplu în acest sens pare a fi scrisoarea trimisă din Cluj la 18 ianuarie 1469⁴⁰ de către *Franciscus Italicus de Florencia* și soția sa, *Margaretha*, cumnatului *Nicolaus Aurifaber*, primarul orașului Sibiu, și soției sale, cu privire la mai multe afaceri particulare (evoluția epidemiei de ciumă din Cluj, studiile de limbă maghiară ale fiicei primarului sibian, problema moștenirii unei case). *Franciscus*, probabil înrudit cu un alt florentin stabilit în Transilvania (atestat documentar în Sibiu, Cluj și Baia Mare), *Cristoforus Italicus de Florencia*⁴¹, ale cărui dispoziții testamentare

³⁸ Jürgen Sarnowsky, *Written Communication in the Later Middle Ages – the Letter Registers of the Teutonic Knights in Prussia*, în vol. *Communicating the Middle Ages. Essays in Honour of Sophia Menache*, eds. Iris Shagrir, Benjamin Kedar, Michel Balard, London, Routledge, 2018, p. 76–87, în special p. 82.

³⁹ Patricia Bizzell, Bruce Herzberg, *The Rhetorical Tradition: Readings from Classical Times to the Present*, New York, Bedford Books of St. Martin's Press, 2001, p. 493; James Jerome Murphy, *Rhetoric in the Middle Ages: A History of the Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, Tempe, AZ, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2001.

⁴⁰ SJAN Sibiu, *Fond Magistratul orașului și scaunului Sibiu*, Colecția de documente medievale, Serie U, III, nr. 183; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI, nr. 3671.

⁴¹ Konrad G. Gündisch, *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, Köln, Böhlau, 1993, p. 243–244; Andrea Fara, *Itali in Transilvania tra XIV e XVI secolo*, „Annuario dell'Istituto Romeno di Cultura e Ricerca Umanistica di Venezia”, VI-VII, 2004–2005, p. 337–351, aici 340–341. Privitor la contextul stabilirii florentinilor în Regatul Ungar, vezi Katalin Prajda, *Network and Migration in Early Renaissance Florence. Friends of Friends in the Kingdom of Hungary (1378-1433)*, Amsterdam, Amsterdam University Press, 2018.

sunt amintite în scrisoarea menționată, respectă canoanele epistolare, inclusiv cele referitoare la menționarea numelor expeditorilor, locului și datei redactării, fapt care se poate datora atât relațiilor formale uzuale până și în cadrul familiei – expeditorul și destinatarul fiind aici unitați familiale, soț-soție, nu doar persoane individuale –, cât și educației literate a autorului, un antreprenor obișnuit cu redactarea corespondenței în mediul oficial. În același timp, trebuie evitate concluziile pripite privitoare la nivelul de educație literată a autorului scrisorii. Observând cu atenție piesa originală, nu poate fi defel exclus recursul la ajutorul unui secretar, un scrib profesionist, care să fi redactat epistola după dictare, fie aceasta *verbatim* ori doar orientativ.

O sub-categorie aparte de epistole private par însă, la o primă vedere, să fie cu adevărat rarități în arealul transilvan medieval: scrisorile scurte, conținând detalii precis circumscrise, redactate într-o cursivă informală (aproape fără excepție direct de către expeditor), lipsite de elemente de datare ori localizare. Astfel de texte, aflate la limita tipologică între notițe⁴² și scrisori, au supraviețuit arareori, tocmai datorită efemerității discutate mai devreme. Tocmai descoperirile fortuite ale unor asemenea înscrisuri – de multe ori în forme reciclate, reutilizate – rătăcite între foile unor tomuri medievale, indică motivul rarității unor astfel de scrisori cu adevărat personale. Totuși, descoperiri întâmplătoare de epistole private păstrate cu sau fără scop în cărți (ca să marcheze un pasaj relevant sau ca *cedulae*, „bilete”, cu note și glose la textul principal al cărții) nu sunt fără precedent. Astfel de „relicve” epistolografice pot fi întâlnite în principal în bibliotecile unor personaje profund ancorate în cultura librărie medievală. Pot fi citate aici exemplele oferite de colecția de însemnări autografe ale fratelui dominican *Heinrich von Rinfeldia* (*Henricus de Rinfeldia*, † 1433)⁴³, cât și de arhiva documentară a

⁴² Vezi un astfel de exemplu, o însemnare (probabil ciorna unui notar urban, în urma unei ședințe) privind o sentință emisă de sfatul orașenesc: SJAN Sibiu, Magistratul orașului și scaunului Sibiu, Colecția de documente medievale, Serie U. III, nr. 208; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VIII (ediție online, <http://siebenbuergenurkundenbuch.univ-trier.de/catalog/5522>), nr. 5020.

⁴³ Isnard Wilhelm Frank, O.P., *Hausstudium und Universitätsstudium der Wiener Dominikaner bis 1500*, Vienna, Böhlau, 1968. În decursul pregătirii doctoratului său la Viena în perioada 1389–1400, Henricus de Rinfeldia a participat conștiincios la dezbaterile publice, pe care le-a înregistrat în caietele sale, precum manuscrisul A X 44, păstrat la Universitätsbibliothek Basel, subiectul central al proiectului *The Rise of an Intellectual Elite in Central Europe: Making Professors at the University of Vienna, 1389-1450*, amintit în debutul studiului de față. Între filele 89v–91v ale acestui volum a fost cusută și o scurtă scrisoare primită ca. 1391–1392 din partea superiorului său, priorul conventului din Basel, prin care este informat de primirea *licentia studendi*, dar conținând diverse alte înștiințări și instrucțiuni pentru perioada de studii de la Viena. Imaginea digitală a acestei scrisori primite de Heinrich poate fi consultată on-line la adresa: <https://www.e-codices.unifr.ch/de/ubb/A-X-0044>. Cu acest prilej, propun o transcriere a acestui text epistolografic deosebit de interesant: *Frater Heinric, in Christo dilecte, mitto vobis cum rever[e]ndo magistro Francisco pecuniam pro tribus florenis pro quolibet / dimidiam lib(rum) cum viii d(enariis) de quibus unum vobis pro[...]...pernio. Mitto vobis eciam licenciam visitandi exercitia stude[nte]m / cum socio vobis g[ra]to quia solus ire non debetis / [...]ne ab aliis in consequenciam malam trahatur ... Commisi eciam / fideliter et recommendavi magistro reverendo Francisco studium / et studentes et credo quod libenter faciet, pro ut et quantum / pro ipsis expedit officium [...] divinum et alia observan[tias] regulares concernentia propter studium non sunt negligenda, nec ob-/mittenda. Mitto vobis etiam iii d(enarios) quos frater Johannes Luetman [tra]datis. / Valet et orate pro me. / Provincialis, vester amicus. Verso: In Christo sibi dilecto, fratri Henrico de Rinfeldia, studenti Wienensi, ordini fratrum predicatorum.*

umanistului, medicului, colecționarului, istoricului, editorului și compilatorului *Hartmann Schedel* (1440-1514), patricianul a cărei bibliotecă din Nürnberg cuprindea la finalul vieții sale peste 700 de volume⁴⁴. În ambele cazuri menționate, parcimonioasele misive redactate pe bucăți de hârtie de dimensiuni reduse au fost reutilizate în contextul redactării unor texte de o cu totul altă factură, devenind maculatură pentru notițe ulterioare, etichete, semne de carte ori chiar elemente de întăritură a legăturilor volumelor. O astfel de practică documentează într-un mod prea puțin cercetat recursul atât de uzual al omului medieval angrenat în fenomenul scrierii de a reutiliza pergamentul sau hârtia care purtau un text devenit, din diverse motive, inutil⁴⁵. Detaliile care răzbat însă din scurtele rânduri ale acestor scrisori sunt legate de evenimente mundane – recomandări adresate lui *Henricus de Rinfeldia* de către priorul dominican din Basel, probabil în 1391 sau 1392, privind șederea acestuia la studii, la Viena, ori mulțumirile, rămase la stadiul de ciornă, adresate de *Schedel* unui prior franciscan din Nürnberg pentru procurarea unei cărți rare. Contextul de păstrare a unor astfel de mărturii scrise este întru totul un produs al hazardului, micile crâmpie de detalii private pierzându-și relevanța (atât pentru expeditor, cât și pentru destinatar) la scurt timp după citire, ba chiar la redactare, unele mici scrisori nemaifiind nici măcar expediate.

În cursul cercetărilor întreprinse în ultimii ani în cadrul colecțiilor adăpostite de instituțiile arhivistice și muzeale transilvănene, au ieșit la iveală o serie de scrisori private realizate după tipicul descris anterior, unele deja publicate fără a fi descrise ori încadrate în genul epistolar privat, cele mai multe însă complet necunoscute până în acest moment. Un prim exemplu ilustrativ ar fi scrisoarea păstrată în arhiva magistratului orașului Sibiu⁴⁶, lipsită de elemente de identificare cronologică, trimisă din partea unui necunoscut către *Iohannes baccalaureus*. Tema abordată este acordarea unei consultațe juridice în sensul modern al expresiei, privind modalitatea de a-și găsi dreptate în fața scaunului de judecată al capitlului sibian⁴⁷. Epistola cuprinde în cele aproape cinci

⁴⁴ De exemplu, scrisorile păstrate la Bayerische Staatsbibliothek, München (BSB), adunate din diverse contexte ale bibliotecii lui Hartmann Schedel: scrisoarea autografă trimisă de Konrad Celtis (1459–1508), BSB Autogr.Cim. Celtis, Conrad, refolosită ca etichetă de carte de către destinatar, ori colecția *Briefe, Notizen, Rezepte etc. (weithin autograph)*, BSB Clm 29710 (1 cuprinzând 31 de piese arhivistice printre care și scurte misive personale. Vezi detalii suplimentare în *Katalog der lateinischen Fragmente der Bayerischen Staatsbibliothek München, Bd.: 3, Fragmenta Latina Clm 29550 - 29990 continens, beschrieben von Hermann Hauke und Wolfgang-Valentin Ikas*, ed. Hermann Hauke, Wiesbaden, Harrassowitz, 2013; Bettina Wagner, *Schedae Schedeliana. Neu aufgefundene Notizzettel und Briefe von Hartmann und Hermann Schedel in der Bayerischen Staatsbibliothek München*, în vol. *Hartmann Schedel (1440-1514). Leben und Werk. Akten des gemeinsam mit dem Germanischen Nationalmuseum Nürnberg, dem Verein für Geschichte der Stadt Nürnberg und dem Stadtarchiv Nürnberg am 28./29. November 2014 veranstalteten Symposions im Germanischen Nationalmuseum Nürnberg*, ed. Franz Fuchs, Wiesbaden, Harrassowitz, 2016, p. 257–287.

⁴⁵ William Duba, Christoph Flüeler, *Fragments and Fragmentology* (editorial), „Fragmentology”, 1, 2018, p. 1–5.

⁴⁶ SJAN Sibiu, Fond *Magistratul orașului și scaunului Sibiu*, Colecția de documente medievale, Serie U. III, nr. 253; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VII, nr. 4379, datare: circa 1480.

⁴⁷ Cu acest prilej, propun o lectură nuanțată a acestui text: [...] *Quia in causa fac tibi legere glosam Iohannis Andree / super verbo pregravatur de iniuriis et damno dato etc. Si ipsam / non advertant domini de capitulo, saltim dominis Cibiniensis, posses appellari Strigonium etc. Vale. Litteras letas tribue / Katherine rubee, ne elucescat.*

rânduri așternute într-o cursivă gotică lipsită de orice valență estetică, pe o bucată de hârtie de 10 x 22 cm. cu urme de sigilare pe *verso*, formulele de salut, *Salutem plurimam dico*⁴⁸, și de încheiere, *Vale!*, dar și instrucțiuni lapidare urmate de expresia *et cetera*, sugerând astfel faptul că subiectul în discuție era bine cunoscut celor doi corespondenți, iar scrisoarea nu avea o încărcătură oficială, ci doar valoarea unui sfat, cu iz de conversație purtată *viva voce*. Locul de păstrare al piesei scrise, arhiva orășenească sibiană, sau menționarea unei instanțe ecleziastice indică, poate, drept destinatar un membru al corpului clerical – un scrib, de pildă, cu educație academică, dar aflat în prima parte a carierei – al cărui schimb epistolar, la fel ca și în cazul scrisorii adresate notarului bistrițean *Iohannes Barth*, s-a conservat ca parte insolită a corespondenței oficiale.

4. Între filele diverselor manuscrise, incunabule și tipărituri din debutul secolului al XVI-lea adăpostite de Biblioteca Muzeului Național Brukenthal din Sibiu au fost descoperite alte câteva scrisori încadrate în tipologia și orizontul cronologic relevant pentru studiul de față: este vorba despre (a) un fragment de scrisoare lipsit de elemente de datare ori de sigilare⁴⁹, apoi (b) un alt fragment nedatat, dar sigilat⁵⁰ și, în cele din urmă, (c) de o scrisoare care nu prezintă niciun fel de repere cronologice și sfragistice, care – la prima vedere – pare să nici nu fi fost vreodată expediată⁵¹. Cele două piese epistolare păstrate în formă mutilată (a) și (c) conțin și formule ale unor răspunsuri pe *verso* (a₁) și (c₁), ceea ce urcă la cinci numărul total al textelor recuperate în acest fel.

(a). Prima epistolă de acest tip, adusă în discuție cu acest prilej, a fost găsită în Ms 603⁵² (între fol. 160-161) păstrat la Biblioteca Brukenthal din Sibiu: un fragment hârtie cu dimensiunile 9 x 8,5 cm., al unei scrisori personale nedatate și păstrate doar pe jumătate, adresate unei persoane necunoscute. Răspunsul (a₁), redactat transversal pe *verso* și destinat unui anume magistru *Petrus*, se păstrează mai bine decât textul epistolei inițiale.

Ambele compoziții epistolografice sunt transpuse pe hârtie în forme tipice ale scrierii gotice cursive din secolul al XV-lea⁵³. Din punctul de vedere al identității scrierii, există însă o distincție clară între „mâna” expeditorului și cea a destinatarului, cea dintâi fiind mai riguroasă în execuție, trădând o educație grafică superioară (o distincție marcantă între tușe îngroșate și tușe subțiri, litere mici, cu forme regulate, semne de abreviere executate potrivit uzanțelor).

⁴⁸ Redată prin siglele *S. p. d.*

⁴⁹ Sibiu, Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, Ms 603.

⁵⁰ Sibiu, Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, v. V. 74.

⁵¹ Sibiu, Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, v. V. 14.

⁵² Iohannes de Friburgo, *Summa confessorum*, manuscris de origine pariziană (ca. 1320), aflat după 1400 în proprietatea bisericii parohiale Sf. Maria din Sibiu, vezi Adrian Papahagi, Adinel C. Dincă, Andreea Mârza, *Manuscrisele medievale occidentale din România: Censuș*, Iași, Polirom, 2018, nr. 448; Dincă, *Three Pecia Manuscripts from the Brukenthal Library, Sibiu (Romania)*, p. 146–148, 159.

⁵³ În cadrul acestui studiu terminologia paleografică a fost în mod intenționat redusă la elemente absolut esențiale, pentru a nu îngreuna lectura. Nomenclatura paleografică utilizată urmează sugestiile din Walter Heinemeyer, *Studien zur Geschichte der gotischen Urkundenschrift*, Köln-Wien, Böhlau, 1982; Albert Derolez, *The Palaeography of Gothic Manuscript Books from the Twelfth to the Early Sixteenth Century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Diferențe certe sunt regăsite și în modul de redactare. Dacă expeditorul scrisorii inițiale, identificat drept *Petrus* (potrivit indiciilor oferite din răspunsul de pe *verso*), așterne pe hârtie un text care – deși fragmentar – denotă cursivitate și coerență în idei, interlocutorul său răspunde laconic, într-o manieră proprie mai degrabă unei telegrame moderne.

Micul petec de hârtie, scris pe ambele fețe, mai poartă câteva indicii sugestive cu privire la comportamentul literat al celor doi clerici ardeleni aflați într-un schimb de mesaje scrise. Pe de o parte, expeditorul trimite scrisoarea închisă cu ajutorul unui sigiliu (după cum o indică cele patru tăieturi oblice lesne de observat, formând un romb), pe de altă parte, autorul răspunsului nu doar că returnează mesajul într-o manieră cu totul neprotocolară, fără vreun sigiliu sau altă marcă personală, ba mai mult, returnează scrisoarea inițială după ce o rupsesse înainte. Acest detaliu este evident din faptul că răspunsul se păstrează integral, grupat pe restul de hârtie, pe când mesajul inițial, scris de-a lungul laturii lungi, ni se transmite mutilat. Se poate presupune că respondentul elimină acea parte din scrisoarea inițială care purta adresa pe *verso*, fapt ce dovedea „inutilitatea” în reciclarea aceluia segment de hârtie. În fapt, tocmai acest detaliu de utilizare și reutilizare facilitează – în lipsa oricărui element explicit de cronologie – ordonarea succesiunii celor două texte epistolografice: scrisoarea lui *Petrus*, închisă cu sigiliu și (probabil) cu adresă pe *verso*, respectiv răspunsul, lipsit de orice scrupule formale, mai degrabă un bilet, decât o scrisoare propriu-zisă.

Fără un reper istoric clar⁵⁴, este dificil de amplasat contextul sugerat de indiciile împrăștiate în text. Acestea menționează o întâlnire neonorată, o biserică și un preot paroh (cel mai probabil, din Sibiu)⁵⁵, butoaie de vin și spitalul (din Sibiu), un ultim context în care apare și un indiciu ceva mai clar, un oarecare *Michael de hospitali*. Numele persoanelor menționate în această piesă fragmentară nu au putut fi identificate în raport cu alți custozi sau alți angajați cunoscuți ai spitalului sibian⁵⁶, dar, prin corelarea urmelor documentare și cronologice, poate fi înaintată ipoteza identificării magistrului *Petrus* cu un anume *Petrus Moelenbecher*, prezbiter în Cisnădie⁵⁷, absolvent al Universității din Viena în 1431⁵⁸. Poziția sa de capelan al spitalului din Sibiu la 1457 ar explica și trimiterea din scrisoare la un alt angajat al aceleiași instituții. Atât epistola, cât și răspunsul conțin formule de deschidere și încheiere tipice (*Bona dies cum salute / Valete cum Domino / Valete in Domino nunc et semper. Amen*) și propoziții scurte, cel mai adesea suspendate prin *etc.*, conținutul celor două texte sugerând continuarea unei

⁵⁴ Amprentă filigranologică neclară și incompletă.

⁵⁵ Parohul bisericii Sf. Maria din Sibiu a fost între circa 1440–1457 *Anthonius decretorum doctor*.

⁵⁶ Petre Beșliu Munteanu, *Hermannstädter Spital und Spitalskirche (13. –18. Jahrhundert): Spitalul și biserica spitalului din Sibiu. Secolele XIII–XVIII*, Sibiu, Honterus Verlag, 2012, p. 46–50, 173–177.

⁵⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, VI, nr. 3063: *Petro Moelenbecher de Helta presbitero, eiusdem domini hospitalensi capellano*.

⁵⁸ *Petrus Muellembecher de Zibinio, Tüskés, Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*, nr. 2308.

conversații prealabile. Scrisoarea poate fi utilizată drept indiciu în ceea ce-l privește pe proprietarul cărții despre confesiune și penitență, precum și reper temporal *ante quem*, confirmând prezența codicelui la Sibiu în epocă. Mai mult decât atât, ipoteza identificării lui *Petrus Moelenbecher*, legat prin cariera sa clericală atât de Sibiu, cât și de Cisnădie, deschide o pistă necercetată încă referitor la atribuirea unora dintre textele de factură universitară⁵⁹ existente în tomurile manuscrise asociate atât cu biserica sibiană Sf. Maria, cât și cu lăcașul de cult cisnădian, dedicat Sf. Walpurgis.

(b). O a doua scrisoare, de dimensiuni comparabile cu cea dintâi, 22 x 15 cm., este lipsită de repere cronologice explicite și pare-se că a rămas neexpediată (lipsindu-i o urmă vizibilă de închidere prin sigilare, fie acestea urme de ceară ori incizii în hârtie). A fost redactată de *Jacob* (care se semnează în colțul din dreapta, jos, al scrisorii, *Jacobus, vester vicinus*) și este adresată vecinului său *Mathia*, preotul paroh din Dobârca (*Dobrica*). Această scrisoare a fost descoperită⁶⁰ între filele 158-159 ale unei alte cărți de drept canonic din patrimoniul Muzeului Brukenthal din Sibiu⁶¹. Destinatarul poate fi identificat drept parohul *Mathias Colomanni* (†1521), atestat documentar în parohia Dobârca ulterior anului 1502⁶² și anterior anului 1516, păstorind apoi ca pleban, până la moartea sa, în biserica Sf. Maria din Sibiu⁶³. Sărbătorirea instalării unui nou paroh în Dobârca este menționată în luna mai a anului 1517 și de către Thomas Wal în jurnalul său⁶⁴, stabilind astfel încadrarea temporală a scrisorii înaintea acestui moment. Un alt indiciu cronologic menționat în cuprinsul epistolar este o întâlnire dintr-o zi de marți, moment în care era interzis consumul cărnii, în ajunul sărbătorii „Celor zece mii de martiri” (*decem milia martirum*, celebrată conform calendarului catolic în data de 22 iunie), care, în acel an, cădea într-o joi. O astfel de suprapunere a unor elemente de cronologie poate fi constată în cadrul intervalului în care Mathia păstorește comunitatea din Dobârca în anii 1503, 1508 sau 1514. Însă, 1508 este singurul an dintre cele trei posibile soluții în care într-o zi de joi, 22 iunie, este celebrată și sărbătoarea *Corpus Christi*, adică prima zi de joi după duminica *Trinitatis*, adică 60 de zile de la Paști, ceea ce ar explica postul menționat. Prin urmare, prin corelarea fastă a mai multor indicii cronologice pot fi stabilite cu suficientă exactitate împrejurările redactării scrisorii.

⁵⁹ Adinel Dincă, *Three Pecia Manuscripts from the Brukenthal Library, Sibiu (Romania)*; Idem, *The University and the Parish. The Medieval Books from Heltau/Cisnădie*, „Philobiblon: Transylvanian Journal of Multidisciplinary Research in Humanities”, 24/2, 2019, p. 337–352.

⁶⁰ Descoperită de către Paula Cotoi (doctorand al Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca), la 17 februarie 2017, în cadrul unei campanii de documentare întreprinse la Sighișoara și la Sibiu, alături de Alexandru Ștefan și autorul studiului de față.

⁶¹ Sandeus Felinus, *Commentaria in primum librum decretalium cum tabula per Benedictum de Vadis*, Veneția, 1504.

⁶² În 1502 este menționat în oficiu un alt paroh, *Martinus Kolb*, vezi SJAN Sibiu, Magistratul orașului și scaunului Sibiu, Colecția de documente medievale, Seria U IV, nr. 11.

⁶³ Franz Zimmermann, *Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane, Oberbeamten und Notare in den Jahren 1500 bis 1884*, „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde”, N.F., 19, 1884, p. 529–578, aici p. 565, nota 26.

⁶⁴ 1517.V.10: *plebanus in Dobricka primitias cecinit*, Müller, *Gleichzeitige Aufzeichnungen von Thomas Wal*, p. 53.

Mai complicată este însă identificarea celor două persoane nominalizate în scrisoare, *magister Nicasius* și *Caspar Hinkel*, ambii fiind deja morți la momentul redactării scrisorii, Iacob fiind cel care se implică în afaceri de gestionare a bunurilor defuncților. În ceea ce-l privește pe *Nicasius*, poate fi propusă cu titlul de ipoteză de lucru identificarea cu personajul omonim, decedat la 1505, după o carieră de predicator în Cluj și Bistrița, apoi de paroh în Vulcan⁶⁵. Data morții acestuia pare să ofere un suport suplimentar pentru datarea scrisorii în anul 1508.

În ceea ce privește conținutul scrisorii, pe lângă problemele legate de celebrarea menționată mai sus, sunt discutate câteva aspecte legate de bunurile aparținând magistrului *Nicasius*, bunuri care îl indică pe cel din urmă drept un om al bisericii: *lintamina*, *mensale*, *manutergium* (acoperăminte liturgice de altar și un prosop cu rol liturgic), toate adăpostite într-un cufăr (*ladula*), alături de acte scrise (*littere vel charte*). Indiciile indirecte oferă o imagine destul de bine profilată a expeditorului: Iacob este o persoană de vază a comunității din Dobârca, după toate probabilitățile, un laic, datorită lipsei oricărei formule care să facă aluzie la statutul clerical, fapt uzual, mai ales în relația cu o altă față bisericească. Această constatare face scrisoarea și mai interesantă, transformând-o într-o dovadă rară a nivelului de educație literată a unui laic, cu atât mai mult cu cât acesta provine din mediul rural. Capabil să folosească limba latină activ, în scris, cu ajutorul unei cursive gotice cu soluții nu întotdeauna clare, în ciuda unor mărunte ezitări, Iacob îndeplinea probabil o funcție legată de administrarea bisericii, ca epitrop (*vitricus*), o ipoteză întărită tocmai de administrarea bunurilor lăsate în urmă de cei doi răposați amintiți mai devreme⁶⁶.

Un ultim detaliu trebuie analizat în legătură cu această epistolă. Tomul în care aceasta a fost găsită după mai bine de 500 de ani trebuie să îi fi aparținut mai degrabă preotului, decât prezumtivului epitrop, fapt care sugerează că scrisoarea a fost primită și citită de către destinatarul mesajului⁶⁷.

(c). O a treia epistolă a fost găsită în împrejurări similare cu epistola anterioară, (b), însă între paginile (fol. 184-185) unui alt volum care reunește texte juridice⁶⁸, fiind folosită drept eventual semn de carte. Probabil, datorită acestei utilizări secundare și unei manipulări excesive și mai puțin atente i se datorează transmiterea sa fragmentară. În momentul de față se poate aprecia că s-a pierdut aproximativ jumătate din epistola

⁶⁵ Karl Fabritius, *Zwei Funde in der ehemaligen Dominikanerkirche zu Schässburg*, „Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde”, 5/1, 1861, p. 1–40, aici p. 14; Ipolyi Arnold, *Adalékok a magyar domonkosok történetéhez*, „Magyar Sion”, 1867, p. 481–497, 590–609, 662–673, 769–776, aici p. 607–608. Moare în 1505, după ce a s-a alăturat clerului regular, în conventul dominican din Sighișoara.

⁶⁶ Adinel C. Dincă, *Churchwardens and Their Accounts in Late-Medieval Transylvania (14th to 16th Centuries): a Preliminary Assessment*, în vol. *Accounts and Accountability in Late Medieval Europe: Records, Procedures, and Socio-Political Impact*, editor: Ionuț Epurescu-Pascovici, Turnhout, Brepols, 2020, p. 273–303.

⁶⁷ Există o serie de intervenții minore în textul scrisorii, de clarificare a unor aspecte de detaliu. De pildă, în primul rând, un semn de „v” este scris deasupra grafemului „u”, pentru a sublinia mai bine identitatea sunetului corect. Astfel de intervenții sunt făcute cu o cerneală diferită, mai închisă la culoare. Este însă imposibil de apreciat momentul la care au fost realizate intervențiile descrise.

⁶⁸ Gregorius IX, papa, *Decretales: cum summaris suis et textuum divisionibus ac rubricarum continuationibus*, Veneția, 1504.

inițială, partea din stânga, corespunzătoare părții de început a textului. Conținutul scrisorii constă într-o invitație la prânz, context în care se va servi pește (... *in prandio et pisces*) alături de un anume *dominus doctor Petrus Cras*, probabil venit din Sighișoara (*Schegeßwar*) pentru afaceri (*in certis suis negociis*). Din fericire, autorul scrisorii este ușor de identificat, prin semnătura de sub text: *Lucas*, el scriindu-i (potrivit adresei de pe verso, păstrată doar în parte) unui anume *utriusque iuris doctori ... dominus et frater carissimus*. Scrisoarea a fost închisă prin sigilare cu o gemă romană (montată probabil pe un inel), databilă în secolul al III-lea, în timpul dinastiei Severilor (potrivit informațiilor împărtășite cu generozitate de către profesorul Radu Ardevan), imprimată în ceară verde: impresiunea sigilară reprezintă un bust de femeie, drapată, privind spre stânga, având în fața ei un obiect dificil de identificat. Însemnări adiționale redactate de alte două mâini pe verso-ul documentului par a fi *probationes penae / calami* ulterioare, în timp ce cinci rânduri cvasi-ilizibile, redactate transversal (c₁), fac referire la un posibil răspuns la invitație, din care acum se pot desluși cu mare dificultate, dar fără ezitare, în cel de-al treilea rând, doar numele unui preot paroh, *magister Lucas plebanus Birthelmensis*, și o trimitere la o sărbătoare celebrată în onoarea Fecioarei Maria, în timp ce în al doilea rând se poate distinge foarte vag numele parohului de Copșa Mare, *magister Martinus* (ca. 1523-1536)⁶⁹. Preotul paroh menționat și autorul scrisorii inițiale este, după toate probabilitățile, *magister Lucas*, absolvent în 1514 al Universității din Viena⁷⁰ și coleg al deja pomenitului *Adrianus Wolphard*⁷¹, pleban atestat al comunității din Biertan din anul 1523⁷² și decan general din 1526⁷³, până la moartea sa în 1547⁷⁴. Elementele umanistice ale scrierii cursive din scrisoarea de față (marcant este „d” drept, cu hastă ascendentă pronunțată) sunt în acord cu cercul de formare intelectuală al magistrului Lucas de Biertan. Destinatarul scrisorii era cu certitudine un membru al corpului clerical local, din regiunea meridională a Transilvaniei, un preot paroh (potrivit expresiei *frater*), doctor în drept canonic și drept civil (*utriusque iuris*). Aceste detalii par a indica drept destinatar al scrisorii, respectiv drept autor al însemnărilor cvasi-ilizibile de pe verso, mai mulți „suspecți”: *Martinus Pillades* (*Huet*, †1540), doctor în drept⁷⁵, paroh de Sibiu, cu

⁶⁹ Cei doi parohi, *Lucas* și *Martinus*, apar în câteva rânduri menționați împreună în registrele vilicilor orașului Brașov, vezi *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen*, vol. I, Kronstadt, Römner & Kamner, p. 517; vol. II, Kronstadt, Albrecht & Zillich, p. 340, 404, 448, 458.

⁷⁰ Tüskés, *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*, nr. 6633.

⁷¹ Klein, *Fünf Briefe Adrian Wolphards*, p. 294.

⁷² 1523.IV.18: *Venerabili domino Luce artium magistro et plebano de Berthalam*, SJAN Sibiu, Episcopia Bisericii Evanghelice C.A. din Transilvania, Colecția de documente episcopale, nr. 57.

⁷³ 1526.XII.04: *Venerabilibus et egregiis dominis Luce de Byrthalbn decano generali*, SJAN Sibiu, Episcopia Bisericii Evanghelice C.A. din Transilvania, Colecția de documente episcopale, nr. 80.

⁷⁴ Karl Fabritius, *Aus alten Meßbüchern und Brevieren*, „Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde”, NF, 10, 1872, p. 373–385, aici p. 384.

⁷⁵ Absolvent al universităților din Viena (1505: *Martinus Hueter Cibiniensis*, vezi *Die Matrikel der Wiener Rechtswissenschaftlichen Fakultät. Matricula Facultatis Juristarum. Studii Wiennensis. II. Band 1442–1557*, editors: Thomas Maisel, Johannes Seidl, Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2016, p. 73) și Bologna (1519: *Martinus Gasparis de Cibinio transilvanus*, vezi Haraszti Szabó Péter, Kelényi Borbála, *Magyarországi diákok francia, angol, itáliei és német egyetemeken a középkorban, 1100-1526 / Students from Hungary at the Universities of France, Englande, Italy and Germany in the Middle Ages 1100-1526*, Budapest, MTA ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, 2019, nr. 323).

aproximație între 1521 și 1530⁷⁶; urmașul acestuia, *Petrus Woll (Wall †1536)*, la rândul său *decretorum doctor*, pleban de Richiș între 1505-1531, iar apoi paroh sibian până la moartea sa⁷⁷; *Alexander (†1525) utriusque iuris doctor*, paroh de Moșna și decan al capitlului Mediaș⁷⁸, ori chiar des-menționatul *Adrianus Wolphard (†1544)*. O confirmare de natură paleografică a identității prin comparație cu alte mostre autografe din interiorul volumului este însă imposibilă datorită stării proaste de conservare a scrisului de pe verso-ul scrisorii.

5. Drept încheiere a acestei incursiuni preliminare în universul corespondenței private din Transilvania Evului Mediu târziu pot fi subliniate o serie de aspecte comune ale celor trei ipostaze discutate (dar și ale altora evocate cu acest prilej). Punctele de intersecție dintre textele puse în circulație conferă o identitate bine definită acestui gen de înscrisuri prea puțin studiat, nu doar în Transilvania, ci pretutindeni acolo unde Evul Mediu latin a lăsat o moștenire scrisă, mai amplă sau mai modestă.

În primul rând, trebuie subliniat insistent faptul că în cazul epistolelor destinate comunicării strict personale, mai ales dintre persoane aflate în directă vecinătate sau în localități apropiate, nu se pune problema unei scrieri de către intermediari. Astfel de scrisori particulare, precum și răspunsurile remise trebuie să fi fost piese autografe. De asemenea, textele – dincolo de formulele uzuale de salut ori de încheiere – sunt redactate într-o manieră simplă, adesea „telegrafică”, înmagazinând în acest fel o doză mai mare de veridicitate, prin comparație cu mesajele scrise în ambient instituțional, acestea din urmă fiind doar adaptări la situații particulare ale unei construcții textuale predefinite. În contextul discuției de față, nu trebuie trecută cu vederea o particularitate a elitei intelectuale a sașilor ardeleni, care comunică, chiar și în chestiuni private, informale, în limba latină, nu în vernacular. Ținând seama de aceste lucruri, cu adevărat remarcabil apare cazul lui Iacob, presupus episcop din Dobârca, singurul personaj din tabloul epistolar prezentat acum care nu este un preot. Astfel, un laic de bună condiție socială, din mediul rural, alege să comunice cu parohul comunității printr-un text scris în latină, în pofida unor ezitări evidente. Desigur, rațiunea acestui gest nu poate fi interpretată doar pragmatic, prin necesitatea transmiterii unei vești legate de lucruri oricum mărunte, care puteau fi discutate și prin viu grai. Corespondența are și o valoare simbolică, exprimând echilibrul unor relații în cadrul micii comunități: tratându-l pe pleban cu deferență și arătându-și competențele derivate din educația primită, Iacob reclamă pentru sine prestigiu și recunoaștere. Același sentiment de apreciere și recunoaștere reciprocă se desprinde și din celelalte două grupaje epistolare (a-a₁) și (c-c₁), cu un accent suplimentar pe o formă surprinzătoare de camaraderie profesională transmisă de „consultanța juridică” obținută de *Iohannes baccalaureus* în jurul anului 1480.

Astfel de note private destinate unei persoane din cercul social familiar pot fi, prin urmare, percepute și ca indicatori sugestivi ai educației literate și ai comunicării

⁷⁶ Devine paroh de Sibiu ulterior morții lui *Mathias Colomanni*, vezi mai sus, până în jurul anului 1530, ulterior ocupând poziția de paroh în Richiș, până la moartea sa.

⁷⁷ Zimmermann, *Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane, Oberbeamten und Notare*, p. 533.

⁷⁸ Müller, *Gleichzeitige Aufzeichnungen von Thomas Wal*, p. 56.

simbolice din societatea transilvăneană, în special în rândul unei elite educate din comunitățile constituite și locuite de urmașii „oaspeților” germani. De asemenea, întredeschide poarta înspre nivelul de instrucție literată al celor care nu își câștigau existența prin scris. Cercetările viitoare dedicate temei conturate acum vor trebui să aprofundeze diversele straturi de analiză care se conturează: „diplomatic”, sfragistic⁷⁹, filigranologic, lingvistic, dar în primul rând paleografic. Pe acest din urmă palier studiul scrierii din scrisorile private poate contribui semnificativ, ba chiar poate dinamiza o dimensiune aproape inexistentă în ansamblul observațiilor paleografice la nivel internațional care privește scrierile informale din Evul Mediu⁸⁰. Simpla rememorare a pistelor de analiză oferite de aceste texte lipsite uneori de contexte clare de redactare (nume de personaje, locuri, cronologie) sau păstrate fragmentar, descrie cu exactitate efortul metodologic de cercetare a unor asemenea izvoare atipice, un efort critic aplicat cu ajutorul mai multor instrumente istorice și filologice.

Merită reflectat, în al doilea rând, asupra informației transmise de astfel de piese personale de corespondență. Pe cât de concisă este aceasta, pe atât de surprinzătoare este perspectiva inedită deschisă prin intermediul fiecărei piese. Avem în fiecare situație de a face cu invitații – la masă, în două dintre cele trei împrejurări invocate acum – și modul în care acestea sunt tratate: dacă vor fi onorate sau, dimpotrivă, dacă vor fi amânate, dar și cutumele culturale care motivează alegerea unui meniu, precum postul și interdicția de a servi carne. Ambele contexte culinare trădează preocuparea gazdei față de confortul și starea de bine a invitatului. În puținele rânduri își fac loc și multe alte detalii și informații privind vești referitoare la terți, totul în cadrul de exprimare a unor atitudini puternic conturate. Prin urmare, scrisorile private deschid perspective pe care narațiunea construcțiilor textuale din sfera instituțională, în mod firesc, le ignoră.

În cele din urmă, trebuie adusă și o critică la adresa disocierii artificiale dintre „cartea” din bibliotecă și „documentul” de arhivă, în mod tradițional tratate separat de către cercetătorii moderni, deși ambele medii de comunicare scrisă au reprezentat în Evul Mediu latin expresii ale aceluiași fenomen al educației și scrierii. Scrisorile discutate aici aduc un argument suplimentar pentru tratarea integrată a scrierii medievale, fără limitările dintre carte și document, manuscris și tipar.

Cu siguranță, unele dintre chestiunile formulate pe parcursul materialului prezent nu pot fi acum pe deplin soluționate. Formatul fizic standardizat al acestor scrisori

⁷⁹ O direcție deja abordată, vezi Alexandru Ștefan, *Sigilii ale preoților sași din Transilvania Evului Mediu Târziu. Exemple și considerații preliminare*, în vol. *Parohia în Transilvania medievală. Perspective asupra vieții religioase administrative și culturale în cadrul comunităților de coloniști germani*, coord. Adinel Dincă, Cluj-Napoca, 2020, sub tipar.

⁸⁰ Frank-Rutger Hausmann, *Individualschriften und ihre Bedeutung für die Erforschung des italienischen Humanismus*, „Scriptorium”, 31, 1977, p. 267–277; Thomas Frenz, *Gotische Gebrauchsschriften des 15. Jahrhunderts*, „Codices manuscripti”, 7, 1981, p. 14–30. Privitor la relație dintre analiza paleografică și corespondența privată, poate fi privit drept ilustrativ faptul că excelentele ediții comentate dedicate unor colecții de scrisori private, de ex.: *Kingsford's Stonor Letters and Papers 1290–1483*, editor: Christine Carpenter, Cambridge, Cambridge University Press, 1924, republished 1996 sau *The Cely Letters 1472–1488*, editor: Alison Hanham, London–New York–Toronto, Oxford University Press, 1975, aleg să nu trateze aspecte legate de particularitățile grafice ale acestui gen epistolar.

(aproximativ 9-10 x 20 cm.), dar și al exprimării simplificate, coroborat cu informația documentară extrasă din jurnalul lui Thomas Wal, discutat în debutul studiului, pare să indice faptul că epistolele nu erau nici pe departe niște apariții excentrice. Expresia lui *Petrus* din scrisoarea sibiană datată la mijlocul veacului al XV-lea pare să indice chiar preferința unora pentru comunicarea scrisă: *ideo, peto michi melius scribere ...* („de aceea, vă rog mie mai bine să îmi scrieți”). Motivele pentru care astfel de scrisori nu s-au păstrat decât în mod excepțional au fost deja discutate mai sus.

Concluzii care pot fi formulate în acest moment nu reprezintă prin urmare altceva decât o invitație la o explorare și mai atentă a izvoarelor scrise privitoare la trecutul medieval al Transilvaniei, indiferent de natura și expresia acestora, reținând, în completarea informațiilor oferite de documentele cu valoare legală, corespondența privată care dă o „voce” indivizilor care altfel ar trece neobservați.

Anexă documentară

<...>, aspecte ori detalii inexistente, deduse de editor, observații și completări [...], text original incomplet, eventual completat de editor

1.(a).-(a₁) – <Sibiu, ante 1457>

Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, Sibiu, Ms. 603.

Hârtie (9x8,5 cm, filigran neclar), stare fragmentară (rupt ca. 1/3), indicii de sigilare

<recto>:

Petrus <Moelenbecher, prezbiter în Cîsnădie> îi adresează unei persoane neidentificate din corpul clerical al bisericii parohiale <din Sibiu> rugămintea de a-i prezenta scuze plebanului pentru neprezentarea la o întrevedere viitoare, solicitând o reprogramare a acesteia.

Bona dies cum salute!

Noveritis vestra fraternitas me [...] / scriptum non bene percepisse; quia nescio an venire a[ut ... re-] / manere debeo. Ideo, peto michi melius scribere quam fac[ere ...] / aut dimittere. Si¹ venire non debeo, tunc pet[o ...] / me excusare erga dominum plebanum pronunc sed ali[ud ...] / quandocumque voluerit et si fuerit opportunum ego ue[...]. /

Valete cum Domino!

¹) *Urmează-~~ă~~*.

<verso>:

Un cleric neidentificat din anturajul plebanului <de Sibiu> îi transmite lui *Petrus* <Moelenbecher, prezbiter în Cîsnădie>, răspunzând la scrisoarea acestuia, diverse informații din partea preotului paroh <de Sibiu>, menționându-l totodată pe un oarecare domn Mihail de la spitalul <din Sibiu>.

Domine Petre in Christo peramande! /

Vestram karitatem per presentis nolo latere / quod dominum plebanum allocutus sum / ex parte comodi. Qui respondit quod idem / non posset fieri quocirca etc. Et ipse / testatur propter alienationem vinorum debe-/ncium. Si cedere et non videlicet ea habere, quia / Hungari usurpare si ea dinoscuntur / nequissimi etc. per ipsum empta et in plebanum / vasa collecta reservare si inceperunt¹. / Eciam percepi quomodo dominus vester sit allocutus / quendam dominum Michaellem de hospitali. /

Valete in domino nunc et semper! Amen.

<alte însemnări, pe *recto*, medievale, probabil mâna din a₁> Ego P dico: maneat¹, si placet vobis.

<mano saec. XV ex., *probationes calami*> piter – Crus.

¹) *Lectură incertă.*

2. (b) – <Dobârca>, 22 iunie, post <1508>

Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, Sibiu, V. v. 14.

Hârtie (22x15 cm, filigran neclar), fără indicii de sigilare.

<recto>:

Iacob, <epitrop al bisericii parohiale din Dobârca>, îi scrie vecinului său, preotul paroh *Mathia*, mărturisindu-i că, fără a avea intenția, a consumat carne în zi de post împreună cu alții reuniți

în casa sa, motiv pentru care se supune de bună voie judecății preotului, căruia îi amintește totodată că ar vrea să îi fie restituite bunurile rămase în urma magistrului *Nicasius*, răposat, pentru a-i fi date mai departe văduvei lui *Caspar Hinkel*, în contul unei datorii de 2 florini și jumătate.

Se commendatum facit, magister reverende, sicuti enim fassi summus / pridie, tum mutuo constituti meis edibus, ut¹ congruemur / simil ad feriam terciam, sed tamen non mente percepi festum decem / milia martirum quod festum cadet in feriam quintam ubi in profesto / huius diei non utor commestibilibus carniū. Quatinus³ oro precibus / quibus debio², ut non sinistre ferat vestre reverentie, ut non bene provisui / fui diem. Sed tamen vestra dominacio habeat arbutium quem diem / voluerit habere et cum presenti ostensioni faciat me certiozem. Volo / enim esse paratissimus ad omnem humanitatem. Reliquum, reverende magistre, / est quedam ladula apud vestram dominationem que fuit magistri Nicasii condam, / in qua continentur tria linteamina et unum mensale forte, eciam manutergium / unum, et littere vel charte. Oro, ut sit de voluntate vestre dominationis, ut portetur ad me et illa utensilia que sunt prenominante dabo relicte condam / Caspar Hinkel, cui oblegabatur² florenos II cum medio.

Valete in Christus²!

Iacobus, vester vicinus.

<Verso>:

<Iacobus>: Venerabili magistro Mathie, necnon / plebano in Dobirca, dentur littere.

¹) Urmează ~~eongs~~.

²) Sic!

³) Lectură incertă.

3.(c).-(c₁) – <Sibiu/Biertan>, <circa 1523-1544>

Biblioteca Muzeului Național Brukenthal, Sibiu, V. v. 74.

Hârtie (9x11 cm, filigran neclar), păstrat fragmentar (rupt ca. 1/3-1/2), sigiliu inelar cu gemă în ceară verde (2x2 cm).

Lucas, paroh de Biertan, îi relatează unui <preot paroh>, doctor în drept, întrevederea avută în contextul unei mese de prânz cu Petrus Cras, doctor.

<recto>:

[...] felicitatem dominus doctor Petrus Cras, peracto prandio, / [...] Schegeßwar in certis suis negociis. Quare si t(ua) / [reverentia...]nd secum operis ad prandium usque expectabit / [...gen]erosus Petrus, compater meus et mei amantissimus / [...]ssit in prandio et pisces quos tua excellentia decrevit / [...] et eritis nostri hospites gratissimi. Item / [...] reverendisimi hoc doctor Petrus quemadmodum. [...]

<mână diferită>: [...]pena. Lucas tuus ad / vota

<ulterior>: [... litte]ris meis

<Lucas>: Ivisset ante prandium, nisi remoratus per litteras tue excellentie.

<verso>:

<Lucas>: Utriusque iuris doctori [...] / domino et fratri charissimo

<notăcontemporană, redactată de o altă mână> Quapropter[...]pro hac / <rândul 2> magistrum Martinum plebanum Capusiensis ex ordine [...] / <rândul 3>venerabilis magister Lucas plebanus BIRTHELNENSIS ex [...] / <rândul 4> [...] / <rândul 5> [...] ad feriam [...] proxime venturis / <ultimul rând> beate Marie [...] et peragi [...]

